

भारतीय प्रशासनातील ई-शासन

डॉ. हर्षवर्धन प्रतिभाताई शंकर यादव. (सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, दत्त द्वारका महाविद्यालय, वाकरे, जि. कोल्हापूर.

सारांश

‘ई-शासन’ 21 व्या शतकातील एक क्रांतिकारी संकल्पना आहे. प्रशासन अधिक सुलभ, नैतिक, उत्तरदायी, प्रतिसादात्मक आणि पारदर्शक बनवण्यासाठी याचा स्वीकार करण्यात आला असून ई-शासनामुळे सार्वजनिक हिताची प्राप्ती सहजपणे होत आहे. आज ई-शासन भारतीय प्रशासनाचे एक व्यवच्छेदक लक्षण बनलेले असून त्याने संपूर्ण शासनव्यवस्थेस आपल्या कवेत घेतले आहे. भारतीय प्रशासनात ई-शासन गुणात्मक व मूल्यात्मक बदल घडवत आहे, त्यामुळे भारतीय प्रशासनावर ई-शासनाचा झालेला प्रभाव अभ्यासणे आवश्यक ठरते. सदर संशोधन हा प्रभाव अभ्यासत ई-शासन कसे सुशासनास प्रोत्साहित करते याचा मागोवा घेण्याचा प्रयत्न करते.

महत्वाच्या संकल्पना (Keywords):

ई-शासन, उत्तरदायी, जलद, पारदर्शक, भारतीय प्रशासन, माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञान, सुशासन.

प्रस्तावना

जुलै 2015 मध्ये जेव्हा पंतप्रधान श्री. नरेंद्र मोदी यांनी डिजिटल इंडिया कार्यक्रमाचा शुभारंभ केला तेव्हा ते म्हणाले होते – “मी अशा डिजिटल इंडियाचे स्वप्न पाहतो जिथे हाय-स्पीड डिजिटल महामार्ग देशाला एकत्र आणतील, 1.3 अब्ज कनेक्टेड भारतीय नवोन्मेषात सहभागी होतील आणि तंत्रज्ञान हे सुनिश्चित करेल की नागरिक व सरकारमधील संवादाचे साधन भ्रष्ट होणार नाही.” यावरून हे स्पष्ट होते की, मा. पंतप्रधान आधुनिक, डिजिटल, नवोन्मेष-केंद्रित समाजाचे स्वप्न पाहत आहेत. ते तंत्रज्ञानावर आधारित प्रगतीकडे लक्ष ठेवून आहेत. आणि सरकार व लोकांमधील दरी कमी करण्याचे एक साधन म्हणून ई-शासनाची कल्पना करत आहेत.

ई-शासन हा भारतीय प्रशासनातील एक महत्वाचा घटक आहे. ई-शासनामधील ‘ई’ म्हणजे ‘इलेक्ट्रॉनिक’ होय. दुसऱ्या प्रशासकीय सुधारणा आयोगाच्या (ARC) अहवालानुसार, ‘ई-शासन हा मुळात आयसीटी (माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञान) च्या वापराद्वारे शासनाच्या जबाबदाऱ्या पूर्ण करणे आणि शासनाचे परिणाम साध्य करण्याशी संबंधित आहे.’

जागतिक बँकेने ‘ई-शासन म्हणजे माहिती तंत्रज्ञानाचा (जसे की विस्तृत क्षेत्र नेटवर्क, इंटरनेट आणि मोबाइल संगणन) सरकारी संस्थांद्वारे वापर ज्यामध्ये नागरिक, व्यवसाय आणि सरकारच्या इतर अवयवांशी संबंध सुधारण्याची क्षमता आहे’ अशी व्याख्या केली आहे.

ई-शासनाच्या अंमलबजावणीचा उद्देश प्रशासनाच्या कामगिरीचा स्तर उंचावणे आणि सर्वांपर्यंत सेवांचे योग्य वितरण निश्चित करणे हा आहे. हे “स्मार्ट (SMART)” या पाच मुख्य वैशिष्ट्यांद्वारे स्पष्ट होते – (1) S - Simple – सुलभ (2) M - Moral – नैतिक (3) A - Accountable – उत्तरदायी (4) R - Responsive – प्रतिसादात्मक (5) T - Transparent – पारदर्शकता.

संशोधनाचे उद्दिष्ट्य:

भारतीय प्रशासनावरील ई-शासनाचा प्रभाव अभ्यासणे.

संशोधनाचे गृहीतक:

भारतीय प्रशासनातील ई-शासन सुशासनास प्रोत्साहित करते.

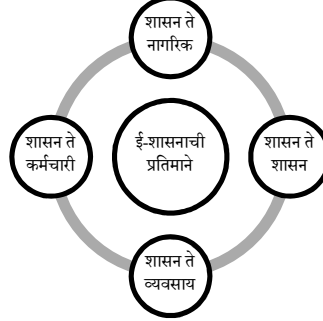
भारतीय प्रशासनात ई-शासनाचा उगम:

1970 च्या दशकात भारतात निवडणुका, जनगणना, कर प्रशासन इत्यादींशी संबंधित डेटा-केंद्रित कामांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी आयसीटीच्या वापरावर लक्ष केंद्रित केले गेले, हीच ई-शासनाची सुरुवात होय. ‘माहिती’ आणि ‘संवाद’ केंद्रित इलेक्ट्रॉनिक्स विभागाची भारतात 1970 मध्ये स्थापना हे ही ई-शासनाच्या दिशेने मोठे पाऊल होते. पुढे देशातील सर्व जिल्हा कार्यालयांचे संगणकीकरण करण्यासाठी 1977 मध्ये स्थापन झालेल्या राष्ट्रीय माहिती विज्ञान केंद्राने

(एनआयसी) 'जिल्हा माहिती प्रणाली कार्यक्रम' सुरू करणे आणि 1987 मध्ये नॅशनल सॅटेलाइट बेस्ड कॉम्प्युटर नेटवर्क - NICNET सुरू होणे हे ही ई-शासनाला प्रोत्साहन देण्याच्या दिशेने क्रांतिकारी पाऊले होती.

भारतीय प्रशासनातील ई-शासनाची प्रतिमाने

द्वितीय प्रशासकीय सुधारणा आयोगानुसार भारतात ई-शासनाची पुढील प्रतिमाने अस्तित्वात आहेत.

1. शासन ते नागरिक (G2C) : शासन व नागरिक यातील परस्परातील व्यवहार जसे की आयकर भरणा, वीज बिले, सात बारा, तक्रार अर्ज, अनुदाने जमा करणे, कागदपत्रे जारी करणे यासारख्या बाबी शासन ते नागरिक या प्रतिमानात येतात.
2. शासन ते शासन (G2G): ज्यावेळी शासनाचा एक विभाग दुसऱ्या विभागाशी ई-शासनाच्या माध्यमातून संपर्क करतो व कार्यपूर्ती करून घेतो तेव्हा त्यास शासन ते शासन प्रतिमान असे संबोधले जाते. उदाहरणार्थ: पब्लिक फायनान्स मॅनेजमेंट सिस्टीम, ई-समीक्षा इ.
3. शासन ते व्यवसाय (G2B): शासन ते व्यवसायिक हा सहसंबंध या प्रतिमानात समाविष्ट असतो. जसे की ट्रेडिंग, GST भरणा, विविध करप्रणाली, ऑनलाइन पद्धतीने तक्रार, निवारण व तत्सम बाबी या प्रतिमानात येतात.
4. शासन ते कर्मचारी (G2E) : शासन ते कर्मचारी या प्रतिमानाच्या माध्यमातून शासन आपल्या कर्मचाऱ्यांच्या थेट संपर्कात राहते. जसे की जिल्हाधिकाऱ्यांची व्हिडीओ कॉन्फरन्सिंग, तातडीचे अहवाल, सर्वेक्षण पाहणी इत्यादी बाबी यात येतात.

भारतीय प्रशासनातील काही सर्वोत्तम ई-शासन कार्यपद्धतीची उदाहरणे

- प्रगती (PRAGATI: Pro-Active Governance and Timely Implementation):
 - हे व्यासपीठ 25 मार्च 2015 रोजी लाँच करण्यात आले. ही ई-पारदर्शकता आणि ई-उत्तरदायित्व आणण्यासाठी एक मजबूत प्रणाली आहे, ज्यामध्ये रिअल-टाइम उपस्थिती आणि प्रमुख भागधारकांमध्ये देवाणघेवाण होते.
 - हे एक बहुउद्देशीय आणि बहुआयामी व्यासपीठ असून याचा उद्देश सामान्य माणसाच्या तक्रारींचे निराकरण करणे तसेच भारत सरकारने आणि राज्य सरकारांनी घोषित केलेल्या महत्वाच्या कार्यक्रमांचे, प्रकल्पांचे निरीक्षण आणि पुनरावलोकन करणे आहे.
 - प्रगती प्लॅटफॉर्ममध्ये डिजिटल डेटा व्यवस्थापन, व्हिडीओ-कॉन्फरन्सिंग आणि भू-स्थानिक तंत्रज्ञान या तीन नवीनतम तंत्रज्ञानांचा समावेश आहे. हे सहकारी संघराज्याच्या दिशेने एक अद्वितीय संयोजन आहे कारण ते भारत सरकारचे सचिव आणि राज्यांचे मुख्य सचिव यांना एकाच मंचावर आणते. याद्वारे, पंतप्रधान संबंधित केंद्र आणि राज्य सरकारच्या अधिकाऱ्यांशी वास्तविक परिस्थितीची दृश्ये आणि माहिती ज्ञात करून विस्तृतपणे चर्चा करू शकतात.
- राष्ट्रीय ई-शासन योजना (NeGP):

- 1990 दरम्यान भारत सरकारने नागरिकांना सरकारी सेवांचे पारदर्शी, वेळेवर आणि मोफत वितरण सुनिश्चित करण्यासाठी NeGP लागू केले. हे सध्या डिजिटल इंडिया अंतर्गत समाविष्ट असून, त्याची उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत –
 - सर्व लोकांना उपयुक्त संसाधन म्हणून डिजिटल तंत्रज्ञान प्रदान करणे.
 - मागणीनुसार प्रशासन आणि सुविधा.
 - प्रत्येकाची इंटरनेटपर्यंत पोहोच असेल याची खात्री करणे.
 - तंत्रज्ञानाला बदलाचे प्रमुख प्रवर्तक बनवणे.
 - भारतास ज्ञान आधारित भविष्याची योजना आखण्यास मदत करणे.
 - हे विविध ई-शासन ॲप्लिकेशन्समध्ये इंटरऑपरेबिलिटी प्रदान करून सरकारी डेटाचे संरक्षण करेल.
- पीएमजी दिशा (पंतप्रधान ग्रामीण डिजिटल साक्षरता अभियान):
 - शिक्षणावरील 71 व्या NSSO सर्वेक्षण 2014 नुसार, केवळ 6% ग्रामीण कुटुंबांकडे संगणक आहेत. ही बाब दर्शविते की 15 कोटींहून अधिक ग्रामीण कुटुंबांकडे (@16.85 कोटी कुटुंबांपैकी 94%) संगणक नाही आणि मोठ्या संख्येने कुटुंबे डिजिटल निरक्षर आहेत.
 - ही योजना डिजिटल इंडिया कार्यक्रमांतर्गत सुरू करण्यात आली असून 6 कोटी ग्रामीण कुटुंबांना डिजिटल साक्षर बनवणे हे याचे उद्दिष्ट आहे.
 - डिजिटल अंतर कमी करण्याच्या आणि विशेषतः ग्रामीण लोकसंख्येला लक्ष्य करण्याच्या उद्देशाने हे लॉन्च करण्यात आले. यात अनुसूचित जाती (SC), अनुसूचित जमाती (ST), अल्पसंख्याक, दारिद्र्यरेषेखालील (BPL), महिला, अपंग व्यक्ती आणि अल्पसंख्याक यांसारख्या समाजातील उपेक्षित घटकांचा देखील समावेश आहे.
 - समान भौगोलिक पोहोच सुनिश्चित करण्यासाठी, देशातील 2,50,000 ग्रामपंचायतींमधून प्रत्येकी सरासरी 200-300 उमेदवारांनी नोंदणी करणे अपेक्षित आहे. डिजिटली साक्षर व्यक्ती संगणक, टॅब्लेट आणि स्मार्टफोन यांसारखी डिजिटल उपकरणे ऑपरेट करू शकतील.
- आधार: हा UIDAI द्वारे लागू केलेला एक अद्वितीय ओळख क्रमांक आहे, जो बायोमेट्रिक डेटावर आधारित ओळख व पत्ता पडताळणी म्हणून काम करतो. याचा उपयोग विविध सरकारी योजना-कार्यक्रमांची अंमलबजावणी करण्यासाठी व नागरिकांना अनेक फायदे देण्यासाठी केला जातो.
- MyGov.in: हे एक राष्ट्रीय नागरिक सहभाग पोर्टल आहे. येथे कोणीही विचारांची देवाणघेवाण करू शकतो आणि धोरण व प्रशासन समस्यांमध्ये भाग घेऊ शकतो.
- उमंग: हे एकात्मिक मोबाइल ॲप्लिकेशन आहे, जे वापरकर्त्यांना आधार, डिजिटल लॉकर, पॅन आणि कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी सेवा यासारख्या केंद्र व राज्य सरकारी सेवांची सुविधा देते.
- डिजिलॉकर: मार्कशीट, पॅन, आधार आणि पदवी प्रमाणपत्रे यासारखी महत्त्वाची कागदपत्रे डिजिटल स्वरूपात साठवण्यासाठी नागरिक डिजिलॉकरचा वापर करू शकतात. यामुळे भौतिक दस्तऐवजांची गरज कमी होते आणि दस्तऐवज सामायिक करणे सोपे होते.
- PayGov India: सर्व सार्वजनिक आणि खाजगी बँकांना ऑनलाइन पेमेंटची सुविधा देते.

- मोबाईल सेवा: मोबाईल फोन आणि टॅब्लेटद्वारे सरकारी सेवा पोहोचवण्याचा प्रयत्न करते. एम-ऑप स्टोअरमधील 200 हून अधिक विद्यमान ॲप्लिकेशन्सचा वापर विविध सरकारी सेवांची सुविधा प्राप्त करण्यासाठी केला जाऊ शकतो.
- भूमि अभिलेख संगणकीकरण: हे सुनिश्चित करते की जमीन मालकांना त्यांच्या मालमत्तेशी संबंधित कागदपत्रांच्या डिजिटल आणि अद्ययावत प्रती मिळतील.
- DigiSevak प्लॅटफॉर्म: इच्छुक नागरिकांना सरकारशी जोडते जेणेकरून ते सरकारी मंत्रालये आणि एजन्सीद्वारे चालवल्या जाणाऱ्या विविध डिजिटल इंडिया कार्यक्रमांमध्ये स्वेच्छेने सहभागी होऊ शकतात.
- ऑनलाइन नोंदणी प्रणाली (ORS): ही एक ऑनलाइन साईट आहे, ज्याद्वारे आधार कार्ड असलेले रहिवासी भारतातील विविध राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांमधील रुग्णालयांमध्ये नियुक्तीसाठी नोंदणी करू शकतात.
- IndiaStack: हा एपीआय चा एक संच आहे जो सरकार, व्यवसाय, स्टार्टअप्स आणि डेव्हलपर्सना भारतातील उपस्थिती-रहित, कागदविरहित आणि रोखरहित सेवा वितरणाच्या भारतातील कठीण समस्या सोडवण्यासाठी एका अद्वितीय डिजिटल पायाभूत सुविधांचा वापर करण्यास अनुमती देतो.

राज्य सरकारांचे काही ई-शासन उपक्रम

- ई-सेवा (आंध्र प्रदेश): सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी प्रतिमानावर याची अंमलबजावणी होते. ही मागणीनुसार विविध G2C आणि B2C सेवा प्रदान करते. सार्वजनिक तसेच खाजगी क्षेत्रातील सेवा प्रत्येक घरापर्यंत नेण्याचे स्वप्न पूर्ण करण्यात हे महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते.
- खजाने प्रकल्प (कर्नाटक): हा कर्नाटक सरकारचा सर्वसमावेशक ऑनलाइन ट्रेझरी संगणकीकरण प्रकल्प आहे, जो राज्याच्या अर्थसंकल्पाच्या मंजुरीपासून सरकारला लेखा प्रदान करण्यापर्यंतच्या प्रत्येक क्रियाकलापाचा मागोवा घेतो. तिजोरीतील मॅन्युअल प्रणालीच्या समस्येतून सुटका करणे हा या प्रकल्पाचा उद्देश आहे.
- FRIENDS (केरळ): FRIENDS (Fast Reliable Instant Efficient Network for Disbursement of Services अर्थात सेवांच्या वितरणासाठी जलद विश्वासार्ह त्वरित कार्यक्षम नेटवर्क) ही एकल विंडो सुविधा आहे, जी नागरिकांना राज्य सरकारला कर आणि इतर आर्थिक देयके भरण्याचे साधन प्रदान करते.
- लोकवाणी प्रकल्प (उत्तर प्रदेश): हा एक सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी प्रकल्प आहे, ज्याचा उद्देश भूमी अभिलेख देखरेखीशी संबंधित तक्रारी आणि अत्यावश्यक सेवांचे प्रदान करण्यासाठी एकल विंडो स्वयं-शाश्वत ई-शासन समाधान प्रदान करणे आहे.

भारतीय प्रशासनावर ई-शासनाचा प्रभाव

लोक प्रशासन शास्त्राच्या विविध अभ्यासकांनी ई-शासनाचा भारतीय प्रशासनावर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास मुख्यतः प्रदान (Output) आधारित दृष्टिकोनातून मांडला आहे. विपुल मित्रा यांनी गुजरातमधील प्रयोगाच्या संदर्भात माहिती-तंत्रज्ञानाचा उपयोग शासनाच्या दारिद्र्यनिर्मूलन योजनेच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी कसा करता येईल, हे स्पष्ट केले आहे. इंदरजित सिंह सोधी यांच्या मते, माहिती तंत्रज्ञानामुळे शासनाच्या माहिती आणि सेवेचे सुलभीकरण होऊन पारदर्शकतेमुळे सार्वजनिक सेवांची गुणवत्ता सुधारते आणि याचा अधिक लाभ गरीब, मागासवर्गीय घटक, वंचित आणि महिला व ग्रामीण जनतेला मोठ्या प्रमाणात होऊ शकतो. एस. एन. संगीता आणि विकास चंद्र दास यांनी ई-शासनाचा लोक प्रशासनावरील प्रभाव पुढील 4 मुद्द्यांद्वारे स्पष्ट केलेला आहे.

1. जलद आणि कमी खर्चीक सेवा: शासनाकडून पुरवण्यात येणाऱ्या सेवा ह्या अपुऱ्या, खर्चीक आणि अनियमित असल्याचा नागरिकांना नेहमीच अनुभव येतो. मात्र, या सेवांच्या हाताळणीसाठी माहिती तंत्रज्ञानाचा व्यवस्थित व कार्यक्षमपणे वापर केला तर संबंधित सेवा या जलद आणि कमी खर्चामध्ये पुरविता येऊ शकतात, असा अनुभव

आहे. जमीन, संपत्तीच्या नोंदी-हस्तांतरण करणे; शासनाकडून विविध प्रमाणपत्रे-दाखले मिळवताना याचा अनुभव येतो.

2. पारदर्शकता आणि जबाबदारपणा: प्रशासन आणि धोरणांबाबतच्या मोफत माहितीच्या उपलब्धतेमुळे (ICT) नागरी सेवकांना प्रतिसादात्मक आणि जबाबदार बनावे लागले आहे. इंटरनेटवर जाहीर केलेल्या माहितीमुळे सार्वजनिक अधिकाऱ्यांची गैरव्यवहार करण्याची प्रवृत्ती कमी होत असून लोकांचा शासनावर विश्वास वाढण्यास साहाय्य होते. माहिती तंत्रज्ञानामुळे प्रशासनाच्या व्यवहारात पारदर्शकता आणि खुलेपणा निर्माण होतो. गैरव्यवहार प्रकरणी अधिकाऱ्यांविरुद्धात संकेतस्थळावर तक्रारी नोंदविल्या जातात आणि त्याची दखलही घेतली जाते. त्यामुळे कर्मचारी जबाबदार बनत आहेत.
3. भ्रष्टाचारामध्ये घट: ई-शासनामुळे भ्रष्टाचारावर मर्यादा येते आणि सेवांच्या पुरवठ्यामध्ये सुधारणा होते. ICT मुळे प्रशासकांचा लहरीपणा आणि व्यवहाराचा खर्च कमी होतो. माहितीच्या उपलब्धतेमुळे लोकांची फसवणूक होत नाही व कार्याच्या पूर्ततेमध्ये मध्यस्थ वा गैरमार्गांचा अवलंब करण्याची आवश्यकता राहत नाही. नागरिकांची सनद आणि तक्रार निवारण केंद्रामुळे भ्रष्टाचाराचे प्रमाण कमी होण्यास साहाय्य झाले आहे.
4. लोकसहभाग: पारंपरिक शासन व प्रशासन व्यवहारामध्ये लोकसहभागाला अत्यल्प वाव होता. ICT मुळे प्रशासनातील लोकसहभागाचे स्वरूप बदलले असून ते अधिक सक्रिय आणि परिणामकारक झालेले आहे. कायदा निर्मितीपूर्वीच लोक सार्वजनिक धोरणांवर चर्चा, विवाद करतात आणि आपले मतही नोंदवितात.

याशिवाय ई-शासनामुळे शासकीय पातळीवरील जटिलता, ताठरता, संदिग्धता दूर होऊन सहजपणा, साधेपणा प्राप्त झाला आहे. ई-शासनाद्वारे जटिल प्रक्रियेचे सुलभीकरण करण्यात आले असून नियम, कायदे यामध्ये लवचिकता आणली गेली आहे. परिणामी शासनाच्या प्रक्रियेमध्ये सहजपणा आला असून शासन पातळीवर निर्णय प्रक्रियेची क्षमता व कार्यक्षमतेमध्ये वाढ झाली आहे. कर्मचारी त्यांच्या कार्याबद्दल उत्तरदायी बनत आहेत. एकूणच शासनाच्या सर्वच क्षेत्रांमध्ये उत्पादकता व कार्यक्षमता वाढीस लागून ते प्रभावी, न्यायसंगत, कायदेशीर आणि सर्व समावेशक होत आहे.

निष्कर्ष:

जागतिक बँकेच्या व्याख्येनुसार “परिणामकारक लोकसेवा, विश्वासाह न्यायव्यवस्था व लोकांप्रती उत्तरदायी असणारे प्रशासन म्हणजे सुशासन होय.” अधिकांश भारतीय यास ‘रामराज्या’च्या दृष्टीकोनातून पाहतात. संयुक्त राष्ट्रसंघाने सुशासनाची 8 तत्वे दिलेली आहेत, ती म्हणजे “सहभाग, सहमती-केंद्रित, उत्तरदायी, पारदर्शक, प्रतिसादक्षम, प्रभावी व कार्यक्षम, न्यायसंगत व समावेशक आणि कायद्याचे नियम पाळणारे” ही होय. भारतीय प्रशासनावर ई-शासनाचा झालेला आणि होत असलेला प्रभाव पाहता या सर्व तत्वांची उपस्थिती जाणवून येते, त्यामुळे सदर संशोधनाचे गृहीतक “भारतीय प्रशासनातील ई-शासन सुशासनास प्रोत्साहित करते” हे सिद्ध होते.

भारतीय प्रशासनावर ई-शासनाचा प्रभाव मोठ्या स्वरूपात आढळून येत असला तरी या ई-शासनाच्या यशस्वीतेसाठी पुढील बाबींची पूर्तता होणे अत्यावश्यक आहे.

1. शासनाने आवश्यक पायाभूत सुविधा विकसित केल्यासच माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञान (ICT) प्रभावीपणे प्रसारित आणि उपयुक्त ठरू शकते.
2. प्रशासनात ICT चा प्रभावी वापर करण्यासाठी ठोस धोरण आणि कायदेशीर चौकट तयार करणे गरजेचे आहे.
3. सामाजिकदृष्ट्या उपयुक्त तंत्रज्ञान आणि एकात्मिक व्यवस्थापन विकसित करून लोकसहभागाला चालना द्यावी. तसेच स्थानिक गरजा आणि घटकांचा विचार करावा.
4. ई-शासन प्रकल्प यशस्वी करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात निधी आणि कौशल्य आवश्यक आहे. यासाठी सार्वजनिक-खाजगी भागीदारीस (PPP) प्रोत्साहन द्यावे.
5. केंद्र आणि राज्य सरकारांनी ई-शासनाच्या विस्तारासाठी सक्षम राजकीय व प्रशासकीय नेतृत्व विकसित करावे.

6. नागरिकांना सक्षम करण्यासाठी आणि परिणामकारक सेवा पुरवण्यासाठी नागरी समाजाने ICT चा प्रभावी विस्तार आणि उपयोजन करावे.
7. प्रशासनात ICT चा योग्य वापर होण्यासाठी आवश्यक मानवी संसाधने आणि क्षमता विकासावर भर द्यावा, कारण सध्याच्या परिस्थितीत याचा अभाव जाणवतो.
या बाबी पूर्ण केल्यास ई-शासन अधिक प्रभावी आणि सर्वसमावेशक होऊ शकते.

संदर्भ:

- (2025, मार्च 5). Retrieved from Vikaspedia: <https://en.vikaspedia.in/>
- थारकर, प., लोखंडे, भ., & भाबरदोडे, ब. (n.d.). लोकप्रशासन (एम.ए. राज्यशास्त्र सत्र I). मुंबई: मुंबई विद्यापीठ.
- दीक्षित, अ., & स. र. (2020). नीतिशास्त्र, सचोटी, आणि नैसर्गिक क्षमता. पुणे: युनिक अॅकॅडमी पब्लिकेशन्स प्रा. लि.
- पाण्डेय, व. (2022, दिसंबर). ई-गवर्नेंस से एक नए युग की शुरुआत. कुरुक्षेत्र, 41-45.
- पानस्कर, व., सावंत, द., & देठे, व. (2022). लोकप्रशासन (एम ए भाग I). कोल्हापूर: कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर.
- भट्टाचार्य, म., & फडके, व. (2017). न्यू होरायझन्स ऑफ पब्लिक अॅडमिनिस्ट्रेशन. पुणे: के'सागर पब्लिकेशन्स.
- यादव, ह. (2025). शासन (Governance). पुणे: लोकायन प्रकाशन.